

FƏLSƏFƏ və SOSİOLOGİYA

UOT 101.1

DOI: <https://doi.org/10.30546/19063.2026.03.005.2087>FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ
İDARƏETMƏ İDEYALARI

ZEYNƏDDİN MÜSƏNNİF OĞLU ŞABANOV

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun

aparıcı elmi işçisi, f.f.d., dosent

Azərbaycan Respublikası, Bakı ş.,

İstiqlaliyyət küç., 30. AZ1001

E-mail: zeynaddin.shabanov@gmail.com

orcid.org 0000-0003-4102-6250

XÜLASƏ

Məqalədə idarəetmə və hakimiyyət məsələsinə ayrı-ayrı mütəfəkkir, filosof və tədqiqatçıların münasibəti açıqlanır, onların yaradıcılığındakı təzadlı fikirlərə diqqət yönəldilir və həmin fikirlər yeni baxış bucağından təhlil olunur. Bildirilir ki, mütəfəkkirlər yaşadıkları cəmiyyət quruluşlarında mövcud olan qüsurları, çatışmamazlıqları üzə çıxarmaq və bəşəriyyətin inkişafına təsir göstərmək məqsədilə daha kamil cəmiyyət quruculuğunun yolu haqqında özlərinin təklif və tövsiyələrini irəli sürmüşlər. Bütün bu fikir və tövsiyələr insanların daha yaxşı, daha ədalətli bir hakimiyyət quruluşuna malik dünya düzəninə qurulması barəsində arzularını ifadə edir. Hazırda bu fikirlər müəyyən qədər öz ifadəsini beynəlxalq sənədlərdə, müxtəlif ölkələrin əsas qanunlarında tapmışdır. Həm Şərq, həm də Qərb dünyasının tanınmış simalarının fikirlərinə ehtiram göstərilir, müasirliklə uyğun gəlməyən cəhətlər araşdırılır. Filosofların demokratik idarəetmə haqqında fikirləri də geniş təhlil olunur, müqayisəli təhlil olunur, müasir idarəetmə təfəkkürünə təsiri öyrənilir.

Açar sözlər: *fəlsəfi fikir, idarəetmə, cəmiyyət, dövlət, filosof, ictimai müqavilə, hüquq*

Cəmiyyət, dövlət və idarəetmə haqqında ilk fikirlər həm Qədim Şərq yazılı abidələrində, həm mütəfəkkirlərin əsərlərində, həm də filosofların yaradıcılığında öz əksini tapmış, gələcək nəsillər üçün ideya mənbəyi rolunu oynamışdır. Qədim Misir, Babilistan, Hind, Çin, Azərbaycan, İran, ərəb mənbələrində cəmiyyətin strukturu, onun idarə olunması haqqında kifayət qədər məlumatların olması onu sübut edir ki, ictimai-fəlsəfi fikirlər daim Şərq mütəfəkkirlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Qədim Misirin siyasi-fəlsəfi fikirlərində mərkəzi yeri fironların həyatı, onların hakimiyyətlərinin və idarəetmədə istifadə etdiyi prinsiplərin təsviri tutur. Plutarx “İsida və Osiris haqqında” əsərində (e.ə.IV minillik) göstərir ki, misirlilər Ra allahını dünyanın yaradıcısı hesab edirdilər və o uzun illər hakimlik

etdikdən sonra özü hakimiyyətdən əl çəkir. İnsan cəmiyyətini Osiris və İsida idarə etməyə başlayırlar. Bu illər ərzində onlar insanlar arasında səmimi münasibətlərin bərqərar olmasına çalışır və mədəniyyəti təbliğ edirlər. Osirisin ölümündən sonra hakimiyyət insanların əlinə keçir və onlar (fironlar) düşündükləri kimi cəmiyyəti idarə etməyə başlayırlar. Fironlar idarəetmə məsələlərində zülmkarlığı, amansız istismarı və zalımlığı ilə fərqləndirilirdilər. Onlar özlərini hakimi-mütləq elan edir və hamını özlərinə tabe edir, şəxsiyyətlərini müqəddəsləşdirirdilər [1, c.254].

Qədim Misrin yazılı abidələrindən olan “Herakleopol çarının öz oğluna nəsihətləri”ndə varlılar və yoxsullar arasında böyük fərq olduğu göstərilir. Belə ki, yoxsul kimə isə mənsubdur, o idarə olunandır, heç vaxt başqasının sərvətinə göz dikə bilməz. Yoxsulları orduya cəlb etmək də məsləhət bilinmir, çünki onlar orduda qarışıqlıq sala bilər. Varlının isə hər şeyi var, onun heç nəyə ehtiyacı yoxdur və buna görə də o öz imkanlarından istifadə edərək yoxsulları idarə edir.

“Ptaxetepin nəsihətləri” digərlərindən bir qədər fərqlənir. Onun məsləhətinə görə rəislərə tabe olmaq, onların qarşısında əllərini aşağı salmaq, belini əymək gərkdir. Belə olarsa, “sənin evin öz qaydasında olacaq, şikayətinə baxılacaq”. Rəisin əleyhinə çıxanın vəziyyəti isə ağır olacaq. Burada bugünkü totalitar şüura xas olan keyfiyyətlərin rüşeymləri özünü büruzə verir. Çünki sadalanan hallar ancaq sərt determinasiyaya tabe etdirilmiş totalitar idarəetmədə mövcud ola bilər.

Sonralar vəziyyət bir qədər dəyişilir, siyasi fikirdə zülmə bərabər ədalətin də ilkin rüşeymləri görünməyə başlayır. “Qırmızı nitqli kəndli” nağılında əmlakı oğurlanmış kəndlinin məhkəməyə müraciət etməsi və oğrunun bəraət qazanmasından danışılır. Məhkəmədə hüququ pozulmuş kəndli ölkədəki özbaşınalıq, fironların yanlış idarəetmə siyasəti barəsində məşhur nitqini söyləyir və bu nitq firona çatır. Fironun əmri ilə işə yenidən baxılır, kəndlinin əmlakı özünə qaytarılır, oğru cəzalandırılır.

“İpuserin nəsihətləri”nə görə, qullar qiyam etməməli, onlar ağasına itaət göstərməlidirlər. Qullar

"ayağa qalxanda" ölkədə anarxiya baş verir, taxıl biçilmir, qida çatışmır, qan tökülür. İpuser ölkənin yoxsulluğunun səbəbini dövlət idarəetmə aparatının düzgün qurulmamasında görür və ümumi rifah üçün bərabərsizliyin saxlanılmasını və mərkəzləşdirilmiş güclü dövlət aparatının yaradılmasını təklif edir [2, c.304].

Qədim Babilistanda cəmiyyətin idarə olunması ilə bağlı ilkin mənbələr böyük maraq kəsb edir. Bunların içərisində ən mötəbəri Babil hökmdarı Hammurapinin qanunlarıdır. Həmin qanunların girişində qeyd olunur ki, bu qanunlar "ölkədə ədalətin zəfər çalması, zülmü və qanunsuzluqları məhv etmək, güclünün zəifi incitməməsi üçün dərc olunur". Hammurapi özündən sonra gələcək hökmdarlara da məsləhət görür ki, onun qanunlarından istifadə etsinlər. Bu qanunlarda bütün mübahisəli məsələlərin məhkəmələr yolu ilə həll olunmasının vacibliyi göstərilir. Məhkəmələr isə ədalətli olmalıdır. Hammurapi qanunlarında sələmçilik məhdudlaşdırılır və borclu yoxsulların vəziyyəti yüngülləşdirilir.

Babilistanda mövcud olmuş ictimai-siyasi fikri təhlil edərkən bu qənaətə gəlmək olar ki, hələ qədim dövrdə burada cəmiyyət və onun idarə olunması, ədalətli idarəetmə və hökmdarların zülmü haqqında müəyyən fikirlər formalaşmışdı. Nağıl və əfsanələrdə cəmiyyətin düzgün idarə olunması barəsində fikirlər tərənnüm edilir, idarəetmədə ədalətə əsaslanmaq tövsiyə olunurdu. Zülm, ədalətsizlik, istibdad, istismar və hüquqsuzluq kəskin tənqid olunur və bu bəlalardan qurtarmağın yolları göstərilirdi.

Azərbaycan filosofu Y.Rüstəmov yazır ki, Qədim Hindistanda cəmiyyət 4 təbəqəyə (kasta, varna) bölünmüşdü: 1. Brəhmənlər-kahinlər. 2. Kşatrilər-döyüşçülər. 3. Vayşilər-mülkədarlar, kəndlilər və sənətkarlar. 4. Şudralar-kasıblar və tam yoxsullar. Dövlətin idarə olunması ilə ancaq brəhmənlər və kşatrilər məşğul ola bilərdi, şudralar isə digər üç təbəqəyə tabe idilər [3, s. 277].

Qədim hind fəlsəfi fikrində monarxiya və respublika idarəetmə forması haqqında məlumatlar da tapmaq olar. Mənbələrdə monarxiya "şahlıq" termini ilə ifadə olunur. Monarxist olmayan siyasi təşəkkülər "sanqxa", "qana", "şreni" kimi sanskrit sözləri ilə müəyyən olunur. Ancaq onların "respublika"ya adekvat olması şübhə doğurur. "Sanqxa" qeyri-monarxist birliklərin konfederasiyalarına uyğun gəlir. "Qana" isə müstəqil qeyri-monarxist dövlətdir, bununla belə, bu termin tayfa, toplantı kimi də başa düşülür [4, c.252].

E.ə. VIII əsrə qədim Çin abidəsi "Şu-tszin" əsərində Səma mandatı (tyan-min) ideyasında belə bir fikir öz əksini tapmışdı ki, Səmanın mandatı dəyişdirmək və geri almaq hüququ var. Eyni zamanda Səmanın nəinki yerdəki işlərə qarışmaq hüququ var, həm də Səma yerdəki işləri tənzimləyir, layiqlilərə idarə etmək üçün mandat verir. Səma mandatı ancaq xüsusi qabiliyyəti (de) olan şəxslərə verir və hakimiyyət sülalə üzrə davam edir. Bu sülalədə də qabiliyyəti zəiflədikdə Səma yenidən işə qarışır, mandatı bu sülaləyə mənsub olan şəxsdən alaraq, daha çox de qabiliyyəti olan şəxsə verir.

Qədim abidədə öz əksini tapmış bu fikirlərdən məlum olur ki, çinlilər dövlətin idarəetmə işlərinə ciddi yanaşır, bu sahədə ancaq xüsusi idarəçilik qabiliyyəti olanların fəaliyyət göstərməsini məqbul hesab edirdilər. Həmin traktatın "Kan-çao" fəslində hökmdar öz kiçik qardaşına əyaləti idarə etmək qaydalarını başa salır. O bildirir ki, idarə edərkən müdrik və ehtiyatlı olmalı, xalqın qayğısına qalmalı, bilikli adamlardan öyrənməyi davam etdirməli, insanları sülhə sövq etməli, qanun-qaydalara əməl etməlidir. Əgər bir nəfər qəsdən və bilərəkdən qaydaları pozubsa, onu mütləq cəzalandırmaq lazımdır [4, c.258].

Beləliklə, "Şu-tszin" tarixi-siyasi konsepsiyasına görə Çinin siyasi mənzərəsini bir neçə prinsip təşkil edir: Səma mandatına əsaslanan Yer idarəetməsi; Yerdə ancaq müdriklər və de qabiliyyəti olanlar idarə etməlidir; hökmdar ədalətli, səy göstərən olmalı və təbəələrin qeydinə qalmalıdır [4, c.259].

Qədim Çinin ən böyük mütəfəkkiri olan Kun Fu Sinin etik-siyasi təlimində də dövlət və cəmiyyətin idarə olunması məsələlərinə böyük yer verilmişdir. "Lun-yuy" ("Söhbətlər və mülahizələr") kitabında Kunfusi dövləti böyük ailəyə bənzədərək qeyd edirdi ki, ailəni ata idarə etdiyi kimi, dövləti də hökmdar idarə etməlidir, bununla belə idarəetmə işlərində hökmdara kömək lazımdır. O, köməkçilər kimi məmurlara xüsusi yer ayırırdı. Kunfusiye görə, "Hökmdar - hökmdar, təbəə - təbəə, oğul - oğul olmalıdır". Əks halda cəmiyyətdə qarışıqlıq yarana bilər və bu dövlətin təkamülündə böyük maneəyə çevrilər. Kunfusunin fikrincə, dövlətin başında əsas vəzifəsi təbəələri şəxsi nümunəsi ilə tərbiyə edən müdrik adamlar dayanmalıdır. Kunfusi cəmiyyətdə harmoniyanın saxlanması üçün insanlar arasında qarşılıqlı hörmət və ədalətin olmasının tərəfdarı idi və o qeyd edirdi ki, məhz belə harmoniyanın olması cəmiyyətdə sabitliyin və nizamın olmasına şərait yaradar. Kunfusi aristokratik idarəetmə tərəfdarı kimi çıxış edərək sadə insanların dövlət idarəetməsində iştirakının əleyhinə idi.

Lao-Tszi “Dao de tszin” (“Dao və de haqqında kitab”) əsərində daonu səma, təbiət və cəmiyyətin qanunlarının müəyyənədicisi kimi təqdim edərək göstərirdi ki, daoya münasibətdə hər şey bərabərdir. Dao ən ümumi qayda və hər şeyin əsasıdır. Cəmiyyətdəki çatışmazlıqlar, yoxsulluq və xalq kütlələrinin üsyana və qiyama qalxmasını Lao-tszi cəmiyyətdə dao prinsipinin pozulması ilə əlaqələndirirdi. Daoçular cəmiyyətin idarə olunmasında bacarıqlı və maariflənmiş şəxslərin iştirakını alqışlayırdılar: “Maariflənmiş şah idarə etdikdə, onun fədakarlığının təsiri bütün dünyaya yayılır, lakin sanki, bu onun özündən gəlir, onun hakimiyyəti bütün şeylərə keçir, ancaq o adamlar bu hakimiyyətdə dayaq axtarırlar. O, şöhrətlə hökmdarlıq edir, lakin heç kim ona tərif söyləmir və hər kəsə o, öz zövqünə uyğun yaşamaq imkanı verir” [2, c. 299].

Cəmiyyətin idarə olunması və burada baş verən hadisələri özünəməxsusluqla təsvir edən Lao-tszi xüsusi qabiliyyəti olanları idarəetmə işinə buraxmağı lazım bilirdi. Onun fikrincə, dövləti idarə edən zaman ədalətliliyin gözlənilməsi, xalqın incidilməməsi, cəzalandırma tədbirlərində rəhmlik əsas meyarlardan sayılır. Lao-tszi Hobbs, Lokk və Rusodan demək olar ki, min il əvvəl dövlətin ictimai müqavilə əsasında yarandığını öz doktrinasında ifadə etmişdi: “Qədimlərdə insanlar yarananda və hələ qanunlar mövcud olmayanda, hər kəsin öz fərdi mülahizəsi var idi. Bir nəfərin - bir, iki nəfərin - iki, on nəfərin - on, nə qədər adam var idi, bir o qədər də mülahizələr vardı. Hər kəs öz mülahizəsinə əsaslanır və başqalarının fikrini təkzib edirdi və beləliklə, hamı hamının əleyhinə idi. Ata və oğul, kiçik və böyük qardaş bir-birinə nifrət edirdi. Aralarında razılıq olmadığına görə ailələr dağılırdı. İnsanlar bir-birinə zərər vurmaq üçün su, od və zəhərdən istifadə edirdilər. Güclülər gücsülərə köməkdən imtina edir, zənginlər artığın atılmasına hazır idilər, ancaq başqalarına vermirdilər, ağıllılar öz biliklərini heç kimlə bölüşmürdülər. İnsan ailəsində heyvan və quşlar aləmində olduğu kimi xaos mövcud idi”. Zaman keçdikcə insanlar bu xaosu başa düşmüş, özlərinə rəhbər seçmiş, ona müəyyən hüquqlar vermişlər. Rəhbər öz hüquqlarından istifadə edərək idarəetmə zamanı məmurlardan istifadə etməyi qərara almış, onlara müxtəlif funksiyaların həyata keçirilməsini həvalə etmişdi. Beləliklə, dövlət və normal idarəetmə qaydaları formalaşmışdı. Əsərdə idarəetmə prinsipləri özünü aşağıdakı kimi tapmışdır: “Hər kəs yaxşı və pis haqqında eşidərsə rəisə məlumat verməlidir. Rəisin doğru saydığını hamı doğru, yanlış hesab et-

diyini hamı yanlış hesab etməlidir. Əgər o səhv edirsə, təbəçiliyində olanlar onun səhvini düzəltməlidirlər; əgər təbəçiliyində olan müvəffəqiyyət qazanarsa, rəhbər onu irəli çəkməlidir. Aşağıların yuxarılarla həmrəy olması elə aşağıdakılar tərəfindən bəyənilir və yuxarıdakılar tərəfindən mükafatlandırılır. Əgər kimsə yaxşı və pis haqqında eşidərsə və bu barədə rəisə məlumat verməzsə, əgər rəisin doğru hesab etdiyi doğru, yanlış hesab etdiyi yanlış sayılmazsa, əgər müvəffəqiyyət qazananlar irəli çəkilməzsə, əgər kimsə aşağıdakılarla həmrəy olub yuxarıları nəzərə almazsa - hamısı yuxarılar tərəfindən cəzalandırılacaq və xalqın mühakiməsinə veriləcəkdir”. Qeyd olunan fikirlərdən bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Lao-tszi cəmiyyətin idarə olunmasında ədalətin bərqərar olması ilə bərabər həm də idarə edən elitanın böyük hüquqlara malik olmasını lazım bilirdi.

Faszya (“qanunçular”) məktəbinin fəlsəfi-siyasi traktatı sayılan “Şan Tezyun Şu (“Şan vilayətinin hökmdarının kitabı”) b.e.ə IV-III əsrlərdə lehizmin məşhur nəzəriyyəçisi və dövlət xadimi Qunsun Yan (Şan Yan) və onun davamçıları tərəfindən tərtib edilib. Əsərin “Xalq haqqında düşüncə” adlı beşinci fəslində deyilir: “Əgər ölkədə xaos varsa, deməli, işlərin gedişi yalnız hökmdar tərəfindən həll olunur. Ölkəni idarə edən rəiyyətin mülahizələrini dəyərləndirməlidir. O zaman ki, hər şey hökmdarın mülahizələri əsasında həll olunur, hərc-mərclik yaranır və belə hallarda deyirlər: “Nizam yaratmaqda ləngiyən ölkə parçalanacaq”. Ona görə də həmin yolla gedən ölkədə məmurlar hökmdara qulaq asmadan yaxşı idarəçilik həyata keçirərlər, xalq isə məmurlara və qanunlara riayət edər”.

İlk lehistlərin təlimini üç yerə bölmək olar: Şan Yan qanuna, Şen Buxay hakimiyyətə, Şen Dao isə idarəetməyə üstünlük verən cərəyanların nümayəndələri kimi fikir və mülahizələrini söyləyirdilər. Onların fikirlərini ümumiləşdirən Xan Fey isə “qanun əsasında idarəetmə” ideyasını daha da inkişaf etdirdi.

Şan Yan qanuna üstünlük verərək qeyd edirdi ki, qanun xalqın həyatıdır və dövləti idarə etmək üçün əsasdır. Onun fikrincə, hökmdarın köməkçilərindən tutmuş sadə insanlara qədər, eyni cinayətə eyni cəza tətbiq edilməlidir. Əvvəllər yaxşı işlər görüb, sonralar isə zərərli fəaliyyətlə məşğul olanlar üçün də heç bir yumşaqlıq olmamalıdır. Şan Yan əsas diqqətini qanuna yönəltməyə də, eyni zamanda idarəetmə sənəti və hakimiyyətin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Filosof qeyd edirdi: “İdarəetmə metodunu bilən hər kəsin idarəetməyə və hakimiyyətə haqqı çatır”.

Xan Fey Şan Yan tərəfindən irəli sürülmüş qa-

nun əsasında dövlətin idarə olunması nəzəriyyəsini daha da inkişaf etdirmişdir. Ona görə, fərmanlar və qanunlar külliyyatı dövlət orqanlarında yaradılır. Cəza və cərimə qarşısındakı qorxu hissi xalqın qəlbində olmalı, qanuna əməl edənlər mükafat, qanunu pozanlar isə cəza almalıdırlar. Xan Fey mükafat və cəzanı qanunun məğzi adlandırır, ölkəni idarə etmək üçün lazım olan "iki vasitə" olduğunu söyləyirdi. Ona görə, mükafat mülki başlanğıc, cərimə isə hərbi başlanğıcdır. Lehistlərə görə, qanun nəinki kobud qüvvə, eyni zamanda "hədiyyə və mükafatdır", yəni qanun kobud qüvvə ilə "sədəqələrin" birgə nəticəsidir. Xan Fey qeyd edirdi ki, qanun hamı üçün açıqdır, lakin idarəetmə sənəti hökmdarın "daxilindədir". O, bu sənətdən ölkəni idarə etmək və təbəələri öz əlində saxlamaq üçün istifadə edir. "Əgər hökmdar idarəetmə sənətinə qabil deyilsə, onda ətrafındakılar onu aldadacaqlar". İdarəetmə sənətinin əsas vəzifəsi sadıq və "kələkbaz" məmurları bir-birindən fərqləndirmək, onların qabiliyyətini yoxlamaq, idarəetməni gücləndirmək üçün onların nailiyyət və nöqsanlarına nəzarət etməkdir [2, c.300].

Ümimiyyətlə, qədim Şərq fəlsəfi fikrində cəmiyyətin idarə olunması haqqındakı ideyaları təhlil edərkən ziddiyyətli məqamlarla üzləşirik. Belə ki, eyni dövrdə, lakin müxtəlif məkanlarda yaşayıb-yaratmış mütəfəkkirlərin fikir və ideyaları arasında nə qədər oxşar cəhətlər olsa da, bir o qədər də fərqli cəhətlər mövcud olmuşdur. Belə ziddiyyətlərin əsas səbəbini dövrün sosial idrakının inkişaf səviyyəsi və ölkələrdəki ictimai-siyasi vəziyyətin təsirində axtarmaq lazım gəlir.

Qədim Yunanıstan. İdarəetmə ilə bağlı qədim dövrdə daha mükkəməl fikirlər, mühakimələr Qədim Yunanıstanda və Romada irəli sürülmüş və bir sıra nəzəriyyələr yaranmışdır. İdarəetmə ilə bağlı ilk fikirlər yeddi yunan müdriki (Fales, Solon, Pittak, Biant, Periandr, Kleobul və Hilon) tərəfindən səsləndirilmişdi. Onlara görə, cəmiyyətin idarə olunmasının əsasını ədalət və qanunlar təşkil edir. İlk dəfə afinalı Solon e.ə.594-cü ildə yeni qanunlar yaratmış və demokratiya elan etmişdir. Ona görə, xalq qanundan zalım hökmdardan qorxdugu kimi qorxmalı, dövlətin qayda və qanununa tabe olmalıdır [5, s.45].

Pifaqor (e.ə.580-500) isə demokratiyanı tənqid edərək, idarəetmənin aristokratik idealını əsaslandırmışdır. Pifaqor və pifaqorçuların idealı ədalətli dövlət qurmaq idi. Heraklit də demokratiyanı tənqid edərək, sosial-siyasi bərabərsizliyi ümumi mübarizənin mütləq və qanunauyğun nəticəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Demokrit (e.ə. 460-370) isə demişdir: "Onun üçün (Demokritin özü üçün) azadlıq köləlikdən nə qədər yaxşıdırsa, demokratik ölkədə yoxsul yaşamaq mütləq hakimiyyət dövründə xoşbəxt yaşamaqdan bir o qədər üstündür". Ona görə, insanların tərbiyəsi dövlətin idarə olunmasında mühüm yer tutur. O deyirdi ki, dövlətin mənafeyi hər şeydən üstün olmalı, ağılsız, bacarıqsız adamlar idarəetmədən uzaq tutulmalı, bu işə ağıllı, fərasətli insanlar cəlb olunmalıdır.

Sokrat (e.ə.469-399) idarəetmədə qanunları vacib, əbədi və dəyişməz saymışdır. O, ədalət və qanunu eyniləşdirirdi. Demokratiyanın əleyhdarı olan Sokrata görə, demokratiyadan istifadə edən fırıldaqçılar, anarxistlər hakimiyyətə gələrək dövlətdə anarxiya yarada bilərlər. Onu düşündürən başlıca məsələ qanunlara ciddi şəkildə əməl olunması və dövlətin bacarıqla idarə olunması idi. O, aristokratiya (əslə-nəcəbəti olan insanların hakimiyyəti) tərəfdarı idi.

Platon (e.ə. 427-347) da müəllimi Sokrat kimi demokratiyanı tənqid etmiş və ideal dövlət təlimində ("Dövlət" əsərində) "ideal dövlət" in üç sosial qrupun birliyindən əmələ gəldiyini yazmışdı: 1. İdarə edənlər. 2. Ölkəni müdafiə edənlər. 3. İstehsalçılar. Ona görə ideal dövlətdə ya hökmdar bacarıqlı, qabiliyyətli, ağıllı olub dövləti qanunlarsız da idarə etməlidir, ya da hökmdar qanunlara tabe olub bu keyfiyyətlər olmadan da dövləti idarə edə bilər.

Onun fikrincə, demokratik dövlətdə hətta qabiliyyətin çatsa da, idarəetmədə iştirak etmək vacib deyildir. Ona görə, demokratik idarəetmədən tiraniya yaranır. Platona görə, demokratiya xoşagəlməli və cazibədar təsiri bağışlasa da, zəruri idarəçiliyə malik deyil. Platonun fikrincə, nə vaxta qədər dövlətləri filosoflar idarə etməyəcəklər, yaxud hökmdarlar nəcibliklə və ürəkdən filosofluq etməyə başlamayacaq və dövlət hakimiyyəti fəlsəfə ilə birləşib bir araya gəlməyəcək, o vaxta qədər dövlət fəlakətlərdən qurtula bilməyəcəkdir.

M. Əkbərov yazır ki, Platonun siyasət fəlsəfəsi, ideal dövləti və ya utopiyası Platonun nəhəng siyasət filosofu olmasının göstəricilərindəndir. Pelopennes savaşının (e.ə. 431-404-cü illərdə Afina və Sparta çarlığı arasında) cəmiyyətdə yaratdığı qarşıdurma, sofist təlimin rezonansının nəticəsində "dövlət siyasəti necə olmalıdır?", "hökmdar necə olmalıdır?" kimi sualların yaranması Platonu hərtərəfli bir siyasət fəlsəfəsi və onun nəticəsi ola biləcək bir ideal dövlət nəzəriyyəsi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Əslində isə, bu suallar artıq o vaxt onun həyat məsələsinə çevrilmişdi [6, s.113].

Tək siyasi deyil, bir çox fəlsəfi, o cümlədən, əxlaqi problemlərin yer aldığı “Dövlət” əsərində, eləcə də sonradan yazdığı “Dövlət adamı”nda, fikirlərini yenidən təftiş edərək nizama saldığı “Qanunlar”da Platon öz siyasət fəlsəfəsini sistemli şəkildə inkişaf etdirmişdir. Platon “Timey” adlı qarışıq və mürəkkəb dialoqunda “Dövlət” əsərinin bir hissəsinin xülasəsini vermiş, Sokrat, Timey, Kritiy və Hermokratın iştirakçı olduğu bu hissədə öz idealizminin sistemlik öçərkinə hazırlamış və kosmosun mifoloji dialektikasını qurmuşdur. Daha sonra Platon elə buradaca ideal dövlət haqqında dialoqları davam etdirmiş və onu əsaslandırmağa çalışmışdır.

Platon öz siyasət fəlsəfəsində, qanunların şərhində açıq-aşkar şəkildə Sparta qanunları və onun dövlət sistemindən ilham almışdır. Ümumiyyətlə, yunanların çoxu Spartanı qayda-qanunlarla yaşayan, sabitliyin intişar tapdığı və əski zamanların dəyərlərini qoruyub saxlayan dövlət - şəhər kimi görürdü. Vətəndaşlarının əsas məşğuliyyəti savaşa sayılan Sparta, aşağı - təhkimli təbəqəni (ilotları) istismar edir, bəzən onları cismani cəhətdən məhvə qədər gətirib çıxarırdı. Bu dövlətdə qızıl-gümüş qanunlarla qadağan olunmuşdu və yalnız dəmir pullardan istifadə olunurdu.

Hələ aristokratlıqdan ibarət demokratik ünsürlərlə tamamlanmış dördpilləli Sparta idarəetmə sistemində də, Platon müəyyən struktura malik olan qanunların dövlətin fundamental əsasını təşkil etməsini göstərmişdir. Bu arxitektura aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir:

1. Müxtəlif nəsilərə mənsub olan iki hökmdar;
2. Kübarlar içərisindən ömürlük seçilmiş hökmdarlarla birlikdə 30 nəfərlik Ağsaqqallar Şurası;
3. Xalq Yığıncağı (bütün vətəndaşların iştirakı!) – qanunlara səs vermə;
4. Hökmdarlara nəzarət edən çağdaş konstitusiya məhkəməsinə bənzər beş nəfərlik qurum, yəni eforlar [6, s.101].

Platona görə, M.Əkbərov bildirir, dövlət əməyin ictimai bölgüsünə və ixtisaslaşmaya olan ehtiyaclardan yaranmışdır. İlk cəmiyyətlər pozulmamışdı, qanunlar və dövlət isə hələ mövcud deyildi, lakin bununla belə insanların istəkləri və ixtisaslaşması tədricən artmış və bütün bunlar anlaşılmazlıqların və narazılıqların yüksəlməsinə, daha sonralar isə savaşların baş qaldırmasına yol açmışdı. Bu vaxt savaş aparanlara və idarə edənlərə ehtiyac xeyli artmışdı. Cəmiyyətə kənardan hücum təhlükəsi olduğundan, təhlükəsizlik və qorunma həyatı vacib məsələyə çevrilmişdi. O qeyd edirdi ki, demokratiya çoxluğun

ağılsızlığıdır; belə ki, bu vaxt ata uşaqlarından, müəllim şagirdlərdən, kişilər qadınlarından qorxurdular. Beləliklə, burada yalnız ölkəni bürümüş “qorxunc demokratiya” deyil, həm də, zülm və istibdad, zənginlərin və ya hərbiçilərin hakimiyyətinə əsaslanan dövlət tiplərində insanların təbii bərabərsizliklərə əsaslanmadığı səbəbləri də təbii hesab edilmirdi [6, s.98].

Platonun fikrincə, ideal dövlət üç zümrədən ibarət olmalıdır: filosoflar idarə etməli, hərbiçilər qorunmalı, sənətkarlar və əkinçilər maddi nemətlər yaratmalıdırlar. Bu halda hərə öz işi ilə məşğul olmalı, başqasının işinə qarışmamalıdır; bu isə, Platonun təbirincə, elə ədalətin özüdür. Tanrı idarə edənlərin ruhunu qızıldan, hərbiçilərin ruhunu gümüşdən, sənətkarlar və əkinçilərinkini isə mis və dəmirdən düzəltdirmişdir; Platon israr edirdi ki, bunları insanlara daim aşılamaq lazımdır və bu zaman onlar gec-tez bu ideyaya alışacaq və ona inanacaqlar.

Platona görə, hətta qanunlara əsaslanan pis hökumət belə qanunlara əsaslanmayan hər hansı hökumətdən daha yaxşıdır. Məsələn, bir başçı dövləti qanunlar əsasında idarə edirsə (monarxiya), bu, tək adamın qanunsuz idarə sistemindən (tiranlıqdan) yaxşıdır; eynilə, azlığın qanunlarla idarə etdiyi aristokratlıq sistemi azlığın qanunsuz idarə etdiyi oliqarx sistemindən yaxşıdır. Qanunlara uymayan rejimlərin içində yaxşısı (nisbətən) demokratik olanıdır. Əsl müdrikləri tapmaq və hakimiyyəti onlara vermək praktik olaraq mümkün deyildir.

Aristotel (e.ə.384-322) isə hesab edirdi ki, idarəetmə, siyasətlə məşğul olanlar etik-əxlaqi qabiliyyətə malik olmalıdır. O, “Siyasət” əsərində dövlətin yaranmasına iki əsas səbəb göstərmişdi: 1. Nikah münasibətləri. 2. Ağa-qul münasibətləri. Ona görə, insan cəmiyyəti üç sinifdən ibarət olmalıdır: 1. Zəngin varlıqlar. 2. Orta sinif. 3. Son dərəcə kasıblar.

Aristotel demokratiyanı idarəetmənin ən pis formaları arasında ən yaxşısı hesab etmişdir. Demokratik idarəetmədə hakimiyyət əksəriyyəti təşkil edən yoxsul və əsl-nəcabətsiz vətəndaşlara məxsus olacaqdır. O iddia edirdi ki, demokratiyanın ən yaxşı forması ən az demokratik olanıdır; belə demokratiyada insanların çoxu yoxsul deyil və yoxsulların bərabər hüquqları yoxdur. Aristotelə görə ədalət bərabərlikdir, ancaq hamı üçün yox, yalnız bərabərlər üçün bərabərlikdir. Aristotelə görə, həm idarə etməyi, həm də tabe olmağı bacarmaq alqışa layiqdir. Vətəndaş fəziləti layiqli idarə etmək və tabe olmaq bacarığıdır.

Ona görə, demokratiyanın növləri bərabərlik,

əmək senzi, vəzifə tutmaq hüququ, qanunun aliliyi və sadə xalqın ali hakimiyyətidir. Xalq demokratiyada çoxluqda qaldığından və onun qərarları həlledici olduğundan, belə dövlət quruluşu demokratikdir. Aristotelə görə, qanunun aliliyi qorunmadığı demokratik quruluşda xalq qanunla idarə olunmur və özü monarx olur, monarxiya qaydaları ilə idarə edib despota çevrilir [6, s.183].

Deməli, idarəetmə forması kimi ilk dəfə qədim yunan şəhərlərində meydana çıxan demokratiya bəşər cəmiyyətinin aktual, mürəkkəb və ciddi məsələlərinin həll olunmasının birgə müzakirələrinə yol açan, alternativliyə şərait yaradan idarəetmə sistemidir. Bu idarəetmə sistemi:

- xalqın hakimiyyətin mənbəyi kimi tanınmasına əsaslanmaqla, ona dövlət işlərində iştirak hüququ verir,
- vətəndaşları real hüquq və azadlıqlarla təmin edir;
- insanların dövlətin idarə edilməsində iştirak etməsi hüququnu təmin edir;
- fikrini sərbəst ifadə etmək, eşidilə bilmək imkanı yaradır;
- insanların özünü ifadəsinə, hüquqlarını və istəklərini qanuni yolla gerçəkləşdirmək arzusuna cavab verir;
- təşəbbüslərə, azad yaradıcılığa stimül yaradır.

Orta əsrlərdə və yeni dövrdə idarəetmə təfəkkürünün inkişafı. Orta əsrlərdə Avropa və Asiya ölkələrində əsas idarəçilik formaları uyğun olaraq xristianlıq və islam dinlərinə əsaslanırdı. Özəlliklə Avropa ölkələrində xristianlıq cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında idarəçiliyin əsası sayılırdı. Ruhani-Tanrı (teoloji) hakimiyyəti bütün hakimiyyətlərdən üstün sayılır və onlar son qərar verən rolunda çıxış edirdilər. Ona görə də orta əsrlərdə Avropada idarəetmə təfəkküründə ciddi yeniliklər baş vermədi.

Ancaq Avropa xalqlarından fərqli olaraq orta çağda Asiyada, o cümlədən Yaxın Şərq ölkələrində idarəetmə ilə bağlı mühüm müddəalar ortaya atıldı və bir sıra nəzəriyyələr yarandı. Fikrimizcə, bu dövrdə idarəetmə təfəkkürünün inkişafı Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.v.) (570-632) və onun təbliğ etdiyi İslam dini ilə bağlıdır. İslamın əsasını Allahın kitabı olan Qurani-Kərim və sünnə təşkil edir ki, onlar da bir yerdə şəriət adlanır. Bu dinə görə, yer üzündə öz həyatlarını idarə etmək və daim abadlaşdırmaq insanların vəzifəsidir. Peyğəmbər şəxsən özü qərar qəbul etməməlidir. O, ümumun razılığına uyğun iş görməlidir. Bunu, Quranın ayələri də təsdiq edir: “İşlərini məşvərtlə həll eləyirlər”, “onlarla məsləhət-

ləş”, “Sən onlara hökm eləyən deyilsən”. İslama görə, insan seçmək hüququna malikdir. İnsanın Tanrı qanununu qəbul etməməyə haqqı var, bu halda o özü Allah qarşısında cavab verməli olacaq: “De ki, Rəbbinizin dərgahından gəlmiş haqq. İnanmaq istəyən inansın, istəməyən dansın onu”, “dində məcburiyyət yoxdur”. Ailənin idarə olunması ilə bağlı müqəddəs kitabda deyilir: “(Ailədə) kimin gücü nəyə çatırsa onu öz boynuna götürsün”, “(Ailədə kişi ilə arvad) işlərini məşvərtlə və ümumi razılıqla (etməlidirlər)” [5, s.112].

Hədislərin buyurduğuna görə, Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) isə demişdir: “Heç kəs günah sayılan göstərişlərə tabe olmamalıdır”, “icmadakı rəy müxtəlifliyi Rəbbimizin rəhminin nişanəsidir”. Peyğəmbərin (s.) bir kəlamında isə öz hüquqlarının müdafiəsinə qalxan adamlardan bəhs olunur: “Kim şərlə üz-üzə gəlsə silahla ona qarşı vuruşsun, gücü çatmırsa qoy şərə qarşı fikrini açıq söyləsin, ona da gücü çatmırsa onda bu şəri öz ürəyində bağlasın. Amma bu, iman gətirməyin ən zəif təzahürü olacaq”.

İslamın meydana gəlməsi ilə bir çox xalqların (ərəblər, türklər, farslar və b.) həyat tərzində, dövlətçilik ənənələrində, idarəetmənin müxtəlif sahələrində yeniliklər, islahatlar baş verdi. İslamla bağlı bir çox təriqətlər, məzhəblər meydana çıxdı ki, bütün bunlar cəmiyyətin həyatında, onun idarə olunmasında ziddiyyətlərə, fikir ayrılıqlarına yol açdı. Ancaq bu ziddiyyətləri yalnız mənfi yöndən dəyərləndirmək doğru olmazdı.

Safliq qardaşları. X əsrdə Bəsrə şəhərində meydana gəlmiş “İxvan əs-Səfa” (“Safliq qardaşları”) öz təlimlərində idarəetməyə də böyük diqqət verərək onu bir neçə növə bölürdülər: peyğəmbərcəsinə idarəetmə, hökmdar idarəetməsi, insanlar birliyinin idarə olunması, xüsusi idarəetmə, şəxsi idarəetmə.

Peyğəmbərcəsinə idarəetməni qardaşlar ən yaxşı idarəetmə növü kimi xarakterizə edirdilər. Onların fikrincə, belə idarəetmədə ən əsas olan hamının riayət etdiyi qanun və xalis ənənələrdir. Burada ədalət və xeyirxahlıq üstünlük təşkil edir, zərərli fikirlər, adətlər və ədalətsiz fəaliyyət sərf-nəzər olunur.

“Hökmdar idarəetməsi”ni qardaşlar idarəetmənin başında duran şəxs ilə bağlayırdılar. Onların fikrincə bu idarəetmə ədalətli və doğrucul hökmdar tərəfindən aparılır. Belə idarəetmədə hökmdar daima xalqla razılaşır, müntəzəm olaraq onların qayğıları ilə maraqlanır, cinayətkarları cəzalandırır, xeyirxah insanları təltif edir, idarəetmə zamanı ancaq qanunlara arxalanır və həmin xüsusiyyətlərinə görə xalq öz hökmdarına hörmət edir.

İnsan birliklərinin idarə olunmasına gəldikdə, qardaşlar ölkənin, şəhərin əmir tərəfindən idarə olunmasını nəzərdə tutaraq, əmirlərdə xüsusi qabiliyyətlərin olmasını zəruri hesab edirdilər. Əmirlər insanların qabiliyyətlərini qiymətləndirməyi bacarmalı, onların biliklərinin səviyyəsinə bələd olmalı, insanların nə işlə məşğul olmalarını, onların adət-ənənələrini, psixologiyasını bilməlidirlər [7, c. 58].

Xüsusi idarəetmə dedikdə, qardaşlar insan tərəfindən öz evinin idarə olunmasını nəzərdə tuturdular və qeyd edirdilər ki, ailənin idarə olunması böyük məsuliyyət kəsb edir.

Şəxsi idarəetmə insanın öz-özünü dərk etməsi, hər kəsin özünün hərəkətinə, sözlünə, davranışına nəzarət etməsi kimi başa düşülürdü. Qardaşlara görə, əsl idarəetmə öz-özünü idarəetmədən başlayır.

Ümumiyyətlə, "Safliq qardaşları"na görə, idarəetmə ədalətə əsaslanmalıdır və idarə olunanların hüquq və maraqları qorunmalıdır.

Orta əsrlər İslam Şərqində idarəetmə təfəkkürünün inkişafında ilk yerlərdən birini türk filosofu Məhəmməd Fərabî (870-950) tutur. Fərabinin fikrincə, bir-birinə olan ehtiyac insanları birləşməyə sövq etmişdir və beləliklə də dövlət əmələ gəlmişdir. Filosof cəmiyyəti üç yerə böldü: böyük, orta və kiçik. Böyük cəmiyyət dünyada yaşayan bütün xalqların, insanların birliyi. Orta cəmiyyət hər hansı xalqın yaxud millətin birliyi. Kiçik cəmiyyət isə şəhər əhlini birləşdirir. Fərabî iki cür dövləti bir-birindən fərqləndirirdi: xeyirxah və cahil. Əgər xeyirxah dövlətin əhalisi bir-birinə kömək edir, burada ədalət və nizam hökm sürürsə, cahil dövlətdə isə nizamsızlıq, zülm və istibdad təşəkkül tapır. Fərabiyə görə, həmin dövlətlərin xeyirxah və cahil olmasının səbəbi isə burada aparılan idarəetmə siyasəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, məqsəddən asılı olaraq iki cür idarəetmə mövcuddur: 1) insanları həqiqətən xoşbəxtliyə aparan idarəetmə; bu zaman həm dövlət, həm də xalq xeyirxah olur. 2) insanları yanlış yollarla xoşbəxtliyə aparan idarəetmə; nəticədə xoşbəxtliyin əksi alınır və həmin dövlət və onun əhalisi cahil olur.

Ümumiyyətlə, dövlətin idarəetmə formalarına gəldikdə isə Fərabî onları dörd yerə böldü: monarxiya, aristokratiya, diktatura və demokratiya. Mütəfəkkirə görə demokratik idarəetmənin mövcud olduğu ölkədə hökmdarı xalq seçir. Belə dövlətdə rəhbər ilə tabe olanı fərqləndirmək mümkün olmur. Başqa sözlə həmin ölkədə anarxiya hökm sürür. Heç kəs bir-birindən asılı olmur, hamı azaddır, hər kəs istədiyini edir. Fərabî belə dövləti cahil dövlət adlandırır. Mütəfəkkirə görə cəmiyyətdə ədalət və

hüquq bərabərliyi zəruri olsa da hələ tam inkişaf etməmiş və mədəni səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə demokratik idarəetmə forması mövcud ola bilməz [2, c. 235].

Fərabî diktaturanın da əleyhinə çıxaraq, idarəetmədə qanunlara əsaslanmağın zəruriliyi fikrini önə çəkirdi. Filosofun fikrincə, ən yaxşı idarəetmə forması monarxiyadır. O yazırdı: "Ancaq müdrik və maarifçi hökmdar xalqı xoşbəxtliyə və bərabərliyə apara bilər, belə hökmdar ədalətli və humanist olmalıdır". Fərabî çox dəqiqliklə idarəetməni xüsusi sənət növü adlandırır. O qeyd edirdi: "İdarəetmə sənəti özündə iki əsas hissəni ehtiva edir: idarəetmənin ümumi qanunlarının nəzəri dərki və dövlətin idarə olunmasında praktik fəaliyyət. İnsan bunlara uzunmüddətli siyasi praktika, müşahidə və təcrübə ilə nail olur. Ümumi biliyin təcrübə ilə birliyi müvafiq hadisələrdə hərəkət metodunu müəyyənləşdirməyə imkan verir".

Fərabiyə görə, idarəetmə mürəkkəb sənət olduğu üçün hər kəs bu sənəti öyrənmə bilməz və idarə edə bilməz. Belə ki, idarə edən şəxsə müəyyən qabiliyyətlər olmalıdır. Filosof bu cür on iki qabiliyyətin olduğunu qeyd etmişdir: müdriklik, dövlət idarəetmə qayda-qanunlarını bilmək, bu qanunları yaradıcılıqla tətbiq etmək bacarığı, hərbi sənətini bilmək, ədaləti, həqiqəti sevmək, dərin mühakimə yürütmək qabiliyyəti və s.

Əl-Fərabî insan cəmiyyətini iki hissəyə - kamil cəmiyyətə və qeyri-kamil cəmiyyətə bölür. Kamil cəmiyyətin insanları öz ehtiyaclarını özləri ödəmək iqtidarında olurlar. Bu cəmiyyətin özü də 3 qrupa – böyük, orta və kiçik cəmiyyətlərə bölünür.

Böyük cəmiyyət çoxsaylı xalqlardan təşkil olunaraq formalaşır. Bu cəmiyyətin nümayəndələri bir-birinin ehtiyaclarını təmin etmək üçün çalışırlar. Məsələn, müasir Birləşmiş Millətlər Təşkilatı belə böyük cəmiyyətlərdən sayılır.

Orta cəmiyyət: müasir millət və ya xalq anlamındadır. Bu cəmiyyət sərhədlərə və müstəqil hakimiyyətə malikdir.

Kiçik cəmiyyət isə müəyyən məkanda, şəhərdə və ya bölgədə toplaşmış cəmiyyətdir.

Əl-Fərabî xəyalında canlandırıdığı cəmiyyətin siyasi quruluşunu belə ifadə edir ki, utopiyanın başında duran şəxs ən kamil insan olmalı və öz fəaliyyətini cəmiyyəti nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmaq istiqamətinə yönəltməlidir. Utopiya dövlətində başçının prioritetli mövqeyini bundan görmək olar ki, cəmiyyətdə ən şərəfli iş məhz onun öhdəsinə düşür. Bunu onda görmək olar ki, cəmiyyətdə nə qədər

aşağı səviyyəyə enərsə, öhdədə olan vəzifələr də özlərinin əhəmiyyət və səviyyələrinə görə bir o qədər azalır və aşağı səviyyəyə enir. Əl-Fərabinin sözlərinə görə islam təlimini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, fəzilətli utopiyanın başçısı Peyğəmbərin (s) və imamların (ə) fəzilət və xüsusiyyətlərinə oxşar keyfiyyətlərə malik insan olmalıdır. Əl-Fərabi fəzilətli utopiyanı maddi dünya ilə müqayisə etməklə yanaşı eyni zamanda belə düşünürdü ki, birinci səbəbin digər varlıqlara nisbəti utopiya padşahının digər şəxslərə nisbətidir.

Əl-Fərabinin baxışlarında utopiyanın başçısı fiziki cəhətdən sağlam və kamil bir insan olaraq zəka və idrak baxımından iqtidar sahibi olmalı, güclü yaddaşa, çevik, sayıq, müdrik olmaqla gözəl nitqə və danışiq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Başçı təlim-tərbiyə tərəfdarı olmalı, qidalanmada balanslı qorunmalı, düzgünlük və ədalət tərəfdarı olmalı, yalan və yalançılara qarşı çıxmalı, nəfis baxımından mətanətli olmalı, dünya malına, pul və sərvətə əhəmiyyət verməməli, zülm və zalımlarla mübarizə aparmalı, zəruri olan hər bir işi görərkən iradəli, əzmlı, cürətli, cəsarətli və qorxmaz olmalıdır. Əlbəttə, aydın məsələdir ki, yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə malik lider yalnız məqsədli sistem və quruluş üçün nəzərdə tutulmuş insandır. Buna görə də belə bir rəhbərin olmadığı təqdirdə Əl-Fərabinin nəzərində olan utopiyaya nail olmaq mümkün deyil. Əl-Fərabi çox yaxşı bilirdi ki, yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərə malik olan rəhbər şəxsə hər zaman rast gəlinmir. Çünki, cəmiyyətdə belə xüsusiyyətlərə malik insanlara çox nadir hallarda rast gəlinir. Çarəsiz elə bir şəxsə tapılmalıdır ki, doğulduğu vaxtdan yeniyetmə yaşlarına qədər belə bir atmosferdə böyüsün və böyükdən sonra ona daha altı şərt onda aşılmalı olsun. Bu şərtlər aşağıdakılardır: 1-ci başçı filosof olmalıdır, 2-ci əvvəlki başçı tərəfindən qoyulan bütün qanun və qaydaları gözəl bilməlidir, 3-cü sələfi tərəfindən qəbul edilən və qoyulan qayda və qanunlardan irəli gələn mövzularla əlaqədar idraka və əsaslandırma qabiliyyətinə malik olmadığı təqdirdə əvvəlki sələflərinin qanunlarını rəhbər tutmalıdır, 4-cü rəhbərin nəzərdə tutduğu məsələlərin zamanın tələbinə uyğun dərk edə bilməsi üçün o, xüsusi iqtidara malik olmalıdır, 5-ci başçı özünün gözəl nitq qabiliyyəti ilə insanları düzgün yola istiqamətləndirməyi bacarmalıdır, 6-cı savaşı iştirak edə bilməsi üçün başçı fiziki cəhətdən möhkəm və sağlam bədənə malik olmalıdır [8, s.102].

Əl-Fərabinin nəzərdə tutduğu utopik cəmiyyət özəl və məhdud bir coğrafi məkan olmayıb, imam

(rəhbər) kimi iqtidarlı bir liderin hakimiyyəti altında olan qlobal bir sistemdir. Buranın sakinləri isə beş təbəqəyə bölünür: Mühüm işlərlə məşğul olan filosoflar, mütəfəkkirlər və düşüncə sahibləri utopiyanın böyük şəxsiyyətləri sayılır; Xətiblər, natiqlər, şairlər, musiqiçilər, yazıçılar və sair şəxslər utopiyanın sözcüləri sayılır; Riyaziyyatçılar, münəccimlər, nəzəriyyəçilər utopiyanın adi insanların uzaqlaşaraq tənhalığa çəkilən sakinləridirlər; Savaş və müdafiəyə qalxan şəxslər utopiyanın cəngavərləri sayılır; Əl-Fərabinin baxışlarına görə ən ali cəmiyyət səadətə çatmaq üçün balanslı şəkildə bir-birinə yardım edən, ən ali biliklərə və fəzilətə nail olmaq yolunda bir-birinə yardım göstərən insanlardan təşkil olunan cəmiyyətdir.

Bu böyük dahi həqiqətən müasiri olduğu elmlərin zirvəsində dayanaraq özündən sonrakı bütün mütəfəkkirlərə, nəhəng simalara nüsxə olmuşdur. Elə buna görə də bütün Şərqi mütəfəkkirləri onu özlərinin “müəllim” saymışlar.

Əl-Fərabi siyasət elminin tərifini belə verir: “Siyasət elə bir elmdir ki, siyasətçilər və rəiyyət ondan yardım almaqla birliklərə və fəzilətlərə nail olurlar. O, “Siyasət-ülmedinə” kitabının girişində həyatda zəruri məqamlara çatmaq və mənəvi kamilliyə nail olmaq üçün birliyin zəruriliyindən bəhs edir. O, siyasi cəmiyyətlərin əksəriyyətini onların böyüyündən tutmuş kiçiyinə qədər sadalayır. Əl-Fərabi cəmiyyətlərin səadətə çatmaq yolundakı məqsədlərinə toxunaraq cəmiyyətin formalaşmasında bu məqsədlərin əhəmiyyətindən bəhs edir. O, belə hesab edir ki, rəhbərlik növləri hakimiyyətin xas növlərini meydana gətirir. Daha sonra fəzilətli utopiyanın mahiyyətini və strukturunu şərh etmiş, utopiya və ona meyilli fenomenlərdən olanlardan bəhs etmişdir. Daha sonra o bəyənilməz və qeyri-utopik rejimlərə toxunmuşdur.

Əbu Əli İbn Sina (980-1037) idarəetmə sahəsində irəli sürdüyü ideyaları əsaslandırarkən Platon və Aristotelin ideyalarına üz tutmuşdur. İbn Sina xüsusilə Aristotelin cəmiyyət və onun idarə olunması ilə bağlı fikirlərini təqdir etmişdi. Ona görə, siyasi biliyi mükəmməl olan dövlət rəhbərləri rəiyyəti idarə edərkən zorakılığa əl atmaz.

Nizamülmülk. XI əsrin dövlət xadimlərindən olan Nizamülmülk “Siyasətnamə” əsərində ölkə başçısını dövlətin idarə olunmasında ədalətli, doğrul olmağa çağırır, cinayətkarın cəzalandırılması və itaətkarın mükafatlandırılmasını lazım bilirdi. Onun fikrincə, padşah həftədə iki dəfə xalqla ünsiyyətdə olmalı, onların fikir, rəy və şikayətlərini dinləməlidir. Nizamülmülk dünya xalqları arasında ən adil və

demokratik idarəetmənin türklərə məxsus olduğunu vurğulamışdır.

İbn Rüşdə (1126-1198) görə, cəmiyyətin bir-birinə zidd olan siniflərə bölünməsi təbii, bu bəşəriyyətin zəruri və normal halıdır. O yazır ki, dövlət rəhbərləri istedadlı və qabiliyyətli adamlar olmalı, ədalət və qanuna əsaslanmalıdır.

İbn Həldun (1332-1406) dövlətin meydana gəlməsi və inkişafını təbiət qanunları ilə əlaqələndirirdi. İbn Həldun dövlət başçılarının islam hüququ prinsiplərindən uzaqlaşdıqları bir vaxtda müsəlman dövlətinin əsaslarını öyrənir və idarəçilik formalarının yeni, orijinal təsnifatını hazırlamışdır. Onun fikrincə, hər bir cəmiyyətdə insanın təbiəti ucbatından “təmkinli başlanğıca” ehtiyac duyulur. Bu başlanğıc insanların təbii yolla işğalçılığına və bir-birinə qarşılıqlı surətdə çəkişmələrinə son qoymalıdır. Bu cür məcburetmə dövləti tayfadan fərqləndirir, xalqın nail olduğu sivilizasiya səviyyəsini göstərirdi. Bu hakimiyyət daxildə öz təbəələrini məcburetmə yolu ilə birləşdirir, xaricdə isə yad hakimiyyətin təsiri altına düşmək təhlükəsindən sovuşdurur. Ona görə dövlət hakimiyyəti yalnız hökmdarla başa çatmır, orada vətəndaşların iştirakı zəruridir. Dövlətdə baş verən dəyişikliklər də cəmiyyətin dəyişməsi ilə bağlıdır və dövlət 5 mərhələdən keçir və onun yaşı nəslin yaşı ilə ölçülür: 1. Əvvəlki məcburetmə hakimiyyətin əvəzində yenisi yaranır. 2. Dövlət başçısı onu hakimiyyətə gətirən silahdaşlarına, cığırdaşlarına divan tutduqdan sonra hakimiyyət bir əldə cəmləşir. 3. Dövlət tərəqqi edir, orada sabitlik, qayda və qanun hökm sürür. 4. Muxalifəti əzmək üçün idarəetmənin güc və despotik metodlarından istifadə olunur. 5. Dövlət tənəzzül edir və məhv olur.

İbn Həldun dövlət formalarının təsnifatını hazırlayarkən dövlət başçısının hüquqi vəziyyətini deyil, dövlət hakimiyyətinin funksional cəhətini əsas götürür və bu cəhət onun üçün sosioloji təhlil obyekt kimi çıxış edir. Hər bir idarəetmə formasının əsasında müəyyən hüquq tipi durur və onun mahiyyətini təşkil edir. İdarəetmə formalarının əsasında dövlət fəaliyyətinin xarakteri və onun funksional cəhəti, siyasi rejimin tipi durur [2, s.148].

İbn-Həldun dövlətin idarə olunması barədə fikirlərini açıqlayaraq üç cür idarəetmə formasını qəbul edirdi: təbii monarxiya, siyasi monarxiya və xilafət. Ona görə, təbii monarxiyada bir nəfərin despotik rejimi hökm sürür və idarəetmə onun istək və maraqlarına uyğun həyata keçirilir. Siyasi monarxiyada təbəələrin mənafeləri müdafiə olunur, idarəetmədə rəşional meyarlara üstünlük verilir. Xilafətdə isə

müqəddəs müsəlman qayda-qanunları və prinsiplərinə əməl olunur. O, prioriteti xilafətə verərək göstərirdi ki, dini sərvətlərə əsaslanması xilafətin daha doğru idarə olunmasından xəbər verir.

Tomas Hobbs (1588-1679) özünün başlıca əsərlərində (“Vətəndaş haqqında”, “Fəlsəfənin əsasları”, “Leviafan”, “Begemot”) ictimai müqavilənin yeni nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü. Onun fikrincə, ilk əvvəllər insanlar fiziki və əqli qabiliyyətlər baxımından bərabər yaranmış və elə buna görə də “hər şeyə sahib olmaq hüququna” malik olmuşlar. İnsanlar paxıl, xəsis, egoist olduqlarına görə sonralar bir-birlərinin qəniminə çevriləblər: “insan insanın canvarıdır” və “hamının hamıya qarşı müharibəsi” qaçılmazdır. Hobbsun fikrincə, bu şərait təbii qanunların mahiyyətini təşkil edir. Birinci təbii qanun insanları barışa can atmaq və ona əməl etməyə çağırır. İkincisi, bütün qalan şeylərdən bu məqsədə çatmaq üçün istifadə olunmalıdır. Üçüncüsü, bu cür ələkmə həmin hüquqların bir hissəsini müqavilə yolu ilə bir şəxsə, yaxud bir qrup şəxsə verilməsi formasında həyata keçirilir. İnsanlar imzaladıqları sazişə əməl etməlidirlər.

Ona görə, idarəetmədə hər bir insanın öz iradəsini və fikirlərini ümumi şəxsin iradəsinə və fikirlərinə tabe etməsi lazımdır: “Bu, yekdillik və həmrəylikdən də çox şey deməkdir. Bu, saziş vasitəsilə bir vahid şəxsə təcəssüm tapmış real vəhdətdir; hər bir insan bu sazişi başqasıyla elə tərzdə bağlamış olur ki, sanki hər kəs başqasına deyir: bu adamı, yaxud bu yığıncağı özümə vəkil edirəm və özümün idarə etmək hüququnu ona verirəm, bir şərtlə ki, sən də öz hüququnu bu qayda ilə verəsən və onun bütün hərəkətlərinə icazə vermiş olasan [2, s. 179]. Əgər bu baş verib-sə, o zaman çoxlu insanın bu qaydalar ilə bir şəxsə birləşməsi dövlət adlanır”. Hobbs yazır ki, adamlar bağladıqları müqavilələrə əməl etməli, hər bir adam başqalarına uyğunlaşmağı bacarmalıdır.

Con Lokk (1632-1704) liberal demokratiyanın atası hesab olunur və başlıca əsəri “İdarəetmə haqqında iki traktat”dır. O, yaratdığı nəzəriyyədən cəmiyyət tərəfindən mütləqiyyətin məhdudlaşdırılmasını əsaslandırmaq üçün istifadə edib, liberal demokratiya və konstitusiyachılığın ilkin nəzəri şərtlərini yaradıb. Lokka görə insan xeyrin daha sərfəli olduğunu dərk etməyə qadirdir. Qorxu deyil, ağıl insanları dövlətdə birləşməyə məcbur edir. Cəmiyyətdə insanların iradəsini ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlardan başqa heç nə əngəlləmir. Dövlət insanların həyatı, azadlığı və mülkiyyətini qorumaq, cəmiyyəti xarici təcavüzdən müdafiə etməlidir.

Lokka görə, dövlət meydana gələnə qədər insanlar təbii halda olublar. Təbii hüquqları, bərabərliyi və azadlığı təmin etmək, şəxsiyyəti və mülkiyyəti qorumaq üçün insanlar dövlət yaratmaq qərarına gəliblər. Ona görə dövlət insanların özlərinin yaratdıqları qanun altında onların tam birləşməsidir. Dövlətin vəzifəsi isə insanların mənafələrini təmin etmək, qorumaq və həyata keçirməkdir. O yazırdı: “Çoxlarının dünyada yeganə idarəçilik forması hesab etdiyi mütləq monarxiya əslində mülki cəmiyyətlə bir araya sığmır və mülki idarəçilik forması ola bilməz. Axı mülki cəmiyyətin məqsədi hər insanın öz şəxsi işində hakim olmasından doğan təbii vəziyyətin labüd narahatlıqlarından yaxa qurtarmaq və bunların yerini doldurmaqdan ibarətdir”.

Şarl Lüi de Monteskye (1689-1755) Fransada mövcud olan mütləq monarxiyanı tənqid edir, respublika quruluşuna tərəfdar çıxdı. Ona görə, cəmiyyət yaranana qədər təbii qanunlar mövcud olmuşdur. Bərabərlik, barış isə cəmiyyətdə yaşamaq arzusudur. Təbii qanunlar halından çıxan insanlar bərabərliyi itirirlər və nəticədə öz aralarında müharibələr başlanır. O, idarəetmənin üç formasını göstərir: respublika (kiçik ərazidə), monarxiya (orta səviyyəli ərazidə) və despotiya (böyük ərazidə).

Monteskye dünyada ilk dəfə olaraq siyasi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında ümumiləşdirilmiş nəticələr almaq üçün müxtəlif ölkə hüquqlarının müqayisəli öyrənilməsindən şüurlu və sisteməlik şəkildə istifadə etməyə başlamışdır. Eyni zamanda o, hüquqi dövlət və hakimiyyətin bölünməsi (qanunverici, icraedici və məhkəmə) konsepsiyasını irəli sürmüşdü.

Jan-Jak Russonu (1712-1778) böyük Fransa inqilabının intellektual atası hesab etmək olar. “İctimai müqavilə haqqında” əsərində Russo yazır ki, insan azad doğulur, lakin hər yerdə zəncirlənmişdir. Bu vəziyyətin səbəbi ədalətsiz ictimai quruluşda, konkret olaraq isə feodal qaydalarında və insanları bir-birinə düşmən etmiş xüsusi mülkiyyətdədir. Cəmiyyətdə mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün insanlar arasında tarixəqədərki harmonik münasibətlərə qayıtmaq lazımdır. İnsanlar öz mülkiyyət və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün ictimai müqavilə bağlayırlar. İctimai müqavilənin bağlanması nəticəsində vahid ictimai və mənəvi orqanizm - dövlət meydana gəlir. Russoya görə, suveren - xalqdır, onun iradəsi mütləqdir və dəyişikliyə məruz qalacaqdır.

Məhəmməd Abdo isə öz əsərlərində müsəlman ölkələrinin idarə olunmasında "əş-şura" (məsləhət) prinsipinə əməl olunmasının tərəfdarı idi və onu de-

mokratizmin sinonimi kimi nəzərdə tuturdu. İslami dəyərlərə yüksək qiymət verən Abdo idarəetmədə "xüsusi nümayəndəli orqan"ın fəaliyyət göstərməsi və burada "maariflənmiş elita nümayəndələri"nin iştirakını təbliğ edirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Плутарх. Мораль об Исида и Осирисе. ВДИ, М.: 1977
2. История политических и правовых учений. М.: Наука, 1998
3. Rüstəmov Y.İ. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000.
4. Гурней Б. Введение в науку управления. Прогресс, Москва, 1969.
5. Şabanov Z.M. İdarəetmə təfəkkürü: tarix və müasirlik. Bakı. 2010
6. Əkbərov M. Platon fəlsəfəsində qanun ideyası. Bakı, 2018
7. Закуев А. Философия “Братьев чистоты”. Б., 1961
8. Mahbub M. Əbu Nasr əl-Farabinin fəlsəfəsi. Bakı, 2018

MANAGEMENT IDEAS IN THE HISTORY OF PHILOSOPHICAL THOUGHT

Zeynaddin Musannif Shabanov

SUMMARY

The article clarifies the attitude of individual thinkers, philosophers, and researchers toward the issue of management and power, highlights the contradictory views in their creative work, and analyzes these ideas from a new perspective. It is stated that thinkers put forward their proposals and recommendations on the path to building a more perfect society in order to uncover the flaws and shortcomings existing in the social structures of their times and to influence the development of humanity. All these thoughts and recommendations express people's aspirations for establishing a world order with a better, more just system of governance. Currently, these ideas have found expression to some extent in international documents and the fundamental laws of various countries. The views of prominent figures from both the Eastern and Western worlds are respected, and aspects that do not align with modernity are examined. The philosophers' views on democratic governance are also comprehensively and comparatively analyzed, and their impact on modern managerial thinking is studied.

Keywords: *philosophical thought, management, society, state, philosopher, social contract, law.*

ИДЕИ УПРАВЛЕНИЯ В ИСТОРИИ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ

Зейнадин Мусанниф Шабанов

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается отношение отдельных мыслителей, философов и исследователей к вопросу управления и власти, обращается внимание на противоречивые взгляды в их творчестве, и эти идеи анализируются с нового ракурса. Отмечается, что мыслители выдвигали свои предложения и рекомендации на пути к построению более совершенного общества с целью выявления пороков и недостатков, существующих в социальных структурах их эпохи, и оказания влияния на развитие человечества. Все эти мысли и рекомендации выражают стремления людей к установлению миропорядка с лучшей, более справедливой системой управления. В настоящее время эти идеи в определенной степени нашли свое отражение в международных документах и в основных законах различных стран. Мнения известных деятелей как Восточного, так и Западного мира почитаются, а аспекты, не соответствующие современности, исследуются. Также всесторонне и сравнительно анализируются взгляды философов на демократическое управление, изучается их влияние на современное управленческое мышление.

Ключевые слова: *философская мысль, управление, общество, государство, философ, общественный договор, право.*

Rəyçi: f.f.d., dos. Şölət Zeynalov

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 02.01.2026

Çapa qəbul olunub: 17.02.2026

*The date of the admission of the article
to the editorial office: 02.01.2026*

Accepted for publication: 17.02.2026